

1705

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XV.

Fasciculus 3.

1959 JAN 29

HORVÁTH RÓBERT

**Magda Pál (1770—1841) a statisztikus
és társadalomtudós**

SZEGED
1968

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XV.

Fasciculus 3.

HORVÁTH RÓBERT

**Magda Pál (1770—1841) a statisztikus
és társadalomtudós**

**SZEGED
1968**

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése
Acta Jur. et Pol. Szeged

I.

A jövő évben, 1969-ben lesz 150 éve, hogy *Magda Pál* nagyhatású honismertető statisztikai munkája megjelent.

Magda Pál életművével a régebbi — és részben az újabb — magyar statisztikai irodalom is elég behatóan foglalkozott és tudományos munkásságát igen magasra értékelte.¹ Ez volt egyébként a helyzet már élete utolsó évtizedében is, miután a fiatal Magyar Tudományos Akadémia 1834-ben megválasztotta levelező tagjának. *Magda Pál* munkásságának és életművének vizsgálata az említett régebbi és újabb tanulmányokban azonban nem a magyar statisztikai tudomány fejlődésének folyamatába beágyazva és még kevésbé abban a szélesebb értelemben vett társadalomtudományi és társadalmi fejlődésbe ágyazva történt, amelynek az egész magyar statisztikai tudomány fejlődése is csak egyik, bár lényeges láncszeme volt.

Az alábbiakban egy ilyen átfogó, szintetikus értékelésre teszünk kísérletet, elsősorban annak felderítése céljából, hogy mi a magyarázata annak, hogy *Magda Pál* életművét saját kora és a közvetlen utókor, sőt részben annak hatása alatt egyes mai munkák is, meglehetősen nagyra értékelik. Mindezt annak ellenére, hogy hozzájárulása a magyar statisztikai tudomány fejlődéséhez sem módszertani, sem tartalmi vonatkozásban nem szárnyalja túl, sőt alatta marad, a magyar statisztikai tudomány öt közvetlenül megelőző, vagy követő legkiválóbb képviselőinek teljesítményénél.

Mindezt már csak azért is szükségesnek látjuk tisztázni, mert *Magda Pál* egyik közelmúltban megjelent értékelése,² mely kifejezetten az egész életmű átfogására törekedett, nemcsak hogy fenntartotta a magyar reformkorral kapcsolatos nemzeti újjászületés lelkes hazafias légkörének bizonyos fokig elfogult értékelését, — noha az nem annyira tudományos, mint inkább hazafias szempontokon alapult —, de ezeken még sok vonatkozásban túl is ment, midőn azt tudományos érvekkel is alátámasztani igyekezett.

¹ *Székács József*: Emlékbeszéd *Magda Pál* rendes tag felett (1844. XII. 19), Magyar Tudós Társaság Évkönyvei, VI. kötet, Buda, 1846., 73. és köv. old., — *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái, VIII. kötet, Budapest, 1902., 264. és köv. old., — *Thirring Gusztáv*: Régi soproni statisztikusok, Magyar Statisztikai Szemle, 1931., 6. sz., 618. és köv. o. — *Vért András*: Az első magyar nyelven megjelent statisztikai munka (*Magda Pál*ról), Statisztikai Szemle, 1953., 2. sz., 140. és köv. old. — *Pápai Béla*: *Magda Pál* életműve, Történeti Statisztikai Közlemények, 1958., 3–4. szám, 95. és köv. old. — továbbá *Ua.*: *Magda Pál*, Statisztikai Szemle, 1965., 2. sz., 176. és köv. old., — (A továbbiakban: *Pápai*, id. I. m. és *Pápai*, id. II. m.)

² *Pápai*, id. m. I. és II. egybehangzóan.

Magda Pál életművének vizsgálatánál leghelyesebbnek látszik *Magda* rövid életrajzából és tanulmányából kiindulni, annak megállapítása céljából, hogy milyen felkészültséggel és milyen korabeli behatások befolyására vált statisztikai íróvá, — olyan statisztikai íróvá, aki saját korára kétségkívül jelentős befolyást gyakorolt.

Származásáról csupán annyit tudunk, hogy 1770-ben született Rozsnyón és hogy polgári szülőktől származott.³ Alsóbb iskoláit részben Dobsinán, részben szülővárosában, Rozsnyón végezte, majd azután bölcséletet tanult Késmárkon és Pozsonyban. Egyes források szerint szülei papnak szánták,⁴ *Magda* azonban a bölcsészeti tanulmányokat választotta és ezen belül is főleg a filozófia iránt érdeklődött. Erre mutat az a tény, hogy 1792 elejétől 1794-ig a Jénai Egyetemen lefolytatott külföldi tanulmányai alatt is főleg a filozófia és a történettudomány iránt érdeklődött és többek között *Schiller* előadásait is hallgatta.⁵ Már ezt megelőzően Iglón nevelősködött egy évig (1791-ben), — nyilván, hogy a külföldi tanulmányúthoz szükséges pénzt megkeresse.

Jénából való hazatérése után is előbb magánnevelőként, majd 1797-től kezdve nyilvános tanárként élte le hosszú munkás életét. Azoknak a tanintézeteknek száma, ahol megfordult, igen nagy, miután *Magda Pál* összeférhetetlen, kveruláns természetű ember volt. Ebben mindenestre szerepet játszott azonban az a jellemvonása is, hogy kialakult meggyőződését, állásfoglalásait meglehetősen nagy jellemzilárdsággal képviselte, — továbbá az is, hogy a magyar reformkor lényeges politikai kérdéseiben a magyar haladás fő problémáit viszonylag korán, nagy világossággal ismerte fel és azokat igen következetesen képviselte. Tekintve, hogy ezekben a kérdésekben a XIX. század elejétől kezdve a magyar társadalom különböző rétegei sem foglaltak el egységes álláspontot, *Magda* nemcsak a *Habsburg*-uralom hivatalos elfogásával került sűrűn ellentétbe, de iskolai és közéleti felettesei közül sokszor azokkal is, akik nem feltétlenül az uralmon levő *Habsburg*-politika képviselői, vagy lojális kiszolgálói voltak.

Magda 1797-től 1838-ig tartó, tehát több mint négy évtizedes tanári pályafutása alatt a kor meglehetősen nehéz és kialakulatlan művelődési viszonyai között számos különféle tantárgy előadásával volt kénytelen foglalkozni attól függően, hogy sűrűn tarthatatlanná vált helyzete miatt önkényes és önkéntelen állásváltoztatásai folytán hol és milyen tantárgy előadásával tudott maga és családja számára kenyeret biztosítani. Tekintettel arra, hogy kifejezett üldözésben is volt része a bécsi udvari haditanács részéről,⁶ valamint arra is, hogy családi élete sem alakult kedvezően, miután egyetlen fiának korai halála búskomorságba döntötte, sorsának fordulatai egyáltalán nem voltak kedvezőek egy harmonikus tudományos életmű kialakítása szempontjából. Mindez csak fokozza az elismerést eszmei és politikai szilárdsága, valamint tudományos teljesítménye iránt, — ugyanakkor azonban nem homályosíthatja el tisztánlátásunkat a magyar statisztikai tudomány kifejlődésében játszott szerepének és jelentőségének értékelésére nézve. Ez utóbbi már kifejezetten

³ *Szinnyei*, id. m. 264. old.

⁴ *Pápai*, id. I. m. 96. old.

⁵ Uo.

⁶ *Szinnyei*, 265. old. — továbbá *Pápai*, id. II. m., 188. old.

mostoha életkörülményei miatt sem érthette el azt a fokot, melyet az őt megelőző kortársak közül a szerencsésebb viszonyok között dolgozó *Schwartner*, vagy az ugyancsak nyugodtabban alkotni tudó *Fényes* — az őt követők közül — képes volt elérni.

Magda általában magyar nyelvet, magyar nyelvtant és retorikát tanított eleinte, később azonban filozófiát, sőt protestáns egyházjogot is. 1814-ben került a Soproni Lyceumba tanárnak és közelebről ott került összeköttetésbe a statisztikai tudománnyal. Ismert tény a magyar statisztika történetében, hogy *Schwartner* is Sopronban, a Lyceumban tanított egy ideig, és már ekkor nagy érdeklődéssel viseltetett a statisztika iránt. A magyar statisztikai tudománynak ez a kiváló képviselője — mint ezt már másutt részletesebben kifejtettük⁷ — világviszonylatban is elsőnek ismerte fel a korabeli főiskolai és egyetemi statisztikai tudomány fejlődésének azt a követelményét, hogy az egyes fontosabb európai országok összehasonlító leírása helyett egy ország leírására kell törekedni, — mégpedig azéra, amelyben életünket leéljük. Egy másik nagyjelentőségű felismerése az volt, hogy a leíró statisztikai tudomány akkorra kialakult fejlettebb, göttingai változatának össze kell olvadnia a Nyugat- és Észak-Európában, de magában Németországban is képviselt „politikai aritmetika” elnevezésű kutató statisztikai irányval.⁸ *Schwartner* ilyen felfogásban írta meg 1798-ban német nyelven Magyarország első rendszeres és átfogó statisztikáját. Ennek jelentőségét többek között az is emelte, hogy e művet a *II. József*-féle népszámlálási eredményekre, tehát az állam hivatalos statisztikai tevékenységének eredményére, azaz az első teljesen átfogó és modern jellegű hazai adatokra alapozta. *Schwartner* ezzel újabb jelentős lépést tett a mai értelemben vett statisztikai tudomány kialakítása irányában. Műve második kiadásában Magyarország statisztikai erőinek anyagát két kötetre bővítette, figyelembevétel az 1804—5-ös *I. Ferenc*-féle népösszeírás eredményeit is. Ugyanakkor azonban nemcsak az álló népesség adatainak szentelt nagy teret, de a politikai aritmetika általa elérhető anyagán alapuló népmozgalmi problémáknak is.

Schwartner soproni tanítványai közül *Németh László* mesterét megelőzve már 3 évvel korábban kiadta, még hozzá magyar nyelven, az európai fontosabb államok összehasonlító statisztikáját a göttingai *Achenwall* professzor modorában.⁹ Ez vitára vezetett *Schwartner* és tanítványa között a magyar statisztika tudományos művelésére vonatkozó elsőség kérdésében, — noha ma már nyilvánvaló, hogy *Németh* csak a göttingai irány epigonjának minősíthető említett művével, míg *Schwartner* kétséget kizáróan eredetit alkotott. Ezt — úgy tűnik — maga *Németh* is felismerte, miután egyes források utalnak arra,¹⁰ hogy *Németh* később megpróbálkozott egy magyar nyelvű magyarországi statisztika megírásával. Lehetséges, hogy talán egy kézirat kialakításáig is eljutott, — ez azonban sajnos nem maradt fenn és számananyagát ille-

⁷ *Horváth Róbert*: Hatvani István professzor (1718—1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, Budapest, 1963., 34. és köv. old.

⁸ *Uo.*, 165., továbbá 247. és köv. old.

⁹ *Horváth Róbert*: A statisztikai szó első magyarországi előfordulása és a statisztikai tudomány magyarországi kezdetei, Magyar Statisztikai Szemle, 1946., 10—12. sz., 5. old., — továbbá 10. old. 7. lábjegyzet.

¹⁰ *Horváth*: Hatvani István stb. id. kiad. 246. old. — hivatkozással *Mészáros István*: Adalékok a statisztika magyarországi történetéhez, *Németh László* élete és munkássága (1770—1806), Statisztikai Szemle, 1953., 12. sz., 978. és köv. old.

tően sincsenek közelebbi támpontok. Csupán annyi állapítható meg, hogy *Németh* levelezés útján próbált az egész országra kiterjedő népmozgalmi anyagot összegyűjteni, vagy legalábbis ebbe belekezdett.¹¹

Németh tehát világosan felismerte, hogy *Schwartner* teljesítményét csak egy módon lehet túlszárnyalni: egy hasonló jellegű mű magyar nyelvű publikálásával. *Schwartner*, — ahogy munkájában megindokolja — tudatosan választotta a német nyelvet munkája kiadási nyelvül. Ebben az új, túlnyomóan német jellegű társadalomtudományi ágban — a leíró statisztikában — írott nagy művével a német tudományos nyelvterületen remélte ugyanis a legnagyobb publicitást elérni.¹² Ez a tény magyar viszonylatban kétségtelenül *Schwartner* művének és tudományos felfogásának szélesebb körű terjedése ellen esett a latba, miután a hazai tudományos világ nyelve inkább a latin volt még ez időben —, de főleg azért is, mert a magyar nyelvújítás harcai következtében megindult a küzdelem a magyar nyelv uralmáért és ez többek között a tudományos nyelv terén is napirendre tűzte a magyar nyelv problémáját. Feltételezhető természetesen az is, hogy *Schwartner* a latin nyelvet ahhoz már nem tartotta elég modernnek, hogy az új társadalomtudományt, a statisztikát, megfelelő szinten közvetítse, — de talán hasonlóan vélekedett a magyar nyelvről is statisztikai tekintetben annak fejletlensége miatt.

Ma már nem lehet utólag megállapítani, hogy *Magda* mennyiben értesült, vagy tudott *Németh* meghíusult kísérletéről, a „Magyarország statisztikája” c. magyarnyelvű mű kiadásának tervéről, — de az kétségtelen, hogy a „genius loci” is ilyen irányban ihlethette őt meg *Schwartner* és *Németh* nyomán a soproni evangélikus lyceumban. Igen valószínűnek kell tartanunk, hogy itt foghatott hozzá élete fő művének, az 1819-ben megjelent Magyarország statisztikájának a kidolgozásához.¹³ Meg kell azonban jegyezni, hogy bármilyen kedvezően fogadta a magyar társadalom *Magda* fő művét, nem ez volt az első magyar nyelvű statisztikai mű — a szónak a tudománytörténeti értelmében vett modern statisztikát értve ez alatt. Még amennyiben *Németh* idézett összehasonlító jellegű 1795-ös kompilációjától és *Szendrey-Weress Dávid* későbbi oktatási vezérfonalától el is tekintünk,¹⁴ megelőzte ebben *Magdát Ercsei Dániel* debreceni kollégiumi professzor 1814-ben kiadott magyar nyelvű műve, amely a „Statistica” címet viselte.

Ercsei művének korai tudománytörténeti jelentőségét elsősorban az adja meg,¹⁵ hogy műve első részében kísérletet tett a statisztika elméletének rendszeres tudományos kifejtésére, annak második részében pedig „Magyarország statisztikája” címmel összefoglalta *Schwartner* adatai alapján azokat a legfontosabb adatokat, amelyeket Magyarország népességi és gazdasági fejlődéséről a főiskolai hallgatóknak tudnia szükséges volt. Ugyanakkor *Ercsei* ezt az anyagot elmélyítette a magyar közgazdasági rendszer kamerális közgazda-

¹¹ *Mészáros*: id. m., id. helyen, bizonyítás nélkül.

¹² *Schwartner, Martin*: Statistik des Königreichs Ungern, 2. kiadás, I. kötet, XI. old., — és *Horváth*: A statisztika szó stb. id. kiad. 144. old.

¹³ *Magda Pál*: Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása, Pest, 1819.

¹⁴ *Szendrey-Weress Dávid*: A statisztika tárgyainak és tanítási módjainak megismertetésére vezető útmutatás, Bécs, 1797. 5. old., — és *Horváth*: A statisztika szó stb., id. kiad. 139. old. — továbbá *Horváth*: Hatvani István, stb. id. kiad. 247. old.

¹⁵ *Ercsei Dániel*: Statistica, Debrecen, I—II. kötet, 1813—1814., — továbbá *Horváth*: Hatvani István stb. id. kiad. 233. és köv. old.

ságtani jellegű feldolgozása irányában is. *Ercsei* művét a magyar tudományban hosszú ideig az első magyar nyelvű statisztikai műnek tartották,^{15/b} de mivel kifejezetten tankönyvjellegű volt és címében sem viselte a „Magyarország statisztikája” megjelölést, a magyarul olvasó akkori publikum számára „Magyarország statisztikáját” kétségkívül *Magda* fő műve képviselte, azaz se nem *Ercseié*, se nem *Schwartneré*. Ebben kell *Magda* sikerének egyik fő kulcsát keresni tehát.

Nehéz abban a kérdésben is tisztán látni, hogy a túlnyomóan német nyelvű soproni kulturális környezet, vagy a statisztikai szakirodalom fokozott tanulmányozása, avagy netán a külföldi publicitás utáni vágy és bizonyos nemzetközi tudományos babérokra való törekvés vezette-e *Magdát* ahhoz a felismeréshez, hogy helyes lenne ezt a nagyhatású munkáját német nyelven is kiadni. A német változat kidolgozásához mindenesetre viszonylag gyorsan hozzáfoghatott, — azaz közvetlenül a magyar nyelvű mű megjelenését követően. Mint életrajzában említi, 1822 körül a soproni drágaság — és talán meghalt fia árnya — elől is menekülve, Karlóczára költözött át. Ott sem maradt azonban sokáig, „mivel itt a Magyarországról írt német kéziratomért a bécsi udvari haditanács által üldöztettem.”¹⁶ A katonai határőrvédék hatóságai érthető módon görbe szemmel néztek a magyar honismeretet és a magyar nemzeti újjászületést hirdető mű szerzőjére és így *Magda* kénytelen volt 1825 körül menekülésszerűen Sárospatakra távozni, — ahol „tizedfél évig” működött, mint a mezőgazdasági ismeretek, valamint a latin és német irodalom tanára. A tudomány művelése szempontjából kedvező soproni környezetben, amely élete főművének megírásához is hozzásegítette a nyugtalan természetű *Magdát*, így hát nem tudott megmaradni, de a viszonylagos nyugalomhoz élete utolsó szakaszában Sárospatakon ismét hozzájutott. A sárospataki tartózkodás azonban eltérítette őt irodalmi munkásságának korábbi, kifejezetten statisztikai jellegű irányától és e téren ereje már csak arra futotta, hogy műve német kiadását lehetővé tegye. Így került sor a Habsburg-cenzúra megkerülésével főműve 1832-es első és 1834-es második német kiadására, valamint 1835-ös utánnomására Lipcsében,¹⁷ az akkori Szászországban, amely lényegesen haladóbb politikai viszonyainál fogva egyre inkább az ilyen illegális jellegű német nyelvű magyar publikációk központjává nőtte ki magát. *Magda* főművének első két német kiadása és utánnomása is politikai okokból névtelenül jelent meg.

A sárospataki évtized és környezet nézetünk szerint abból a szempontból is nagyjelentőségű *Magda* életében és fejlődésében, hogy a mezőgazdaság mint fő közzgazdasági tárgy előadásán keresztül figyelmét fokozottabb mértékben a népesség és a gazdaság, illetve a népességstatisztika és általában a statisztika és a közzgazdaságtudomány közötti összefüggésekre irányította. Így

^{15/b} *Horváth*: Uo. 233. old., 102. lábjegyzet, — *Szinnyeire* való hivatkozással, mint aki valószínűleg a Magyar Hírlap egy 1891-es ott idézett cikke alapján ezt a felfogást elterjesztette. Vö. továbbá jelen tanulmány 1. lábjegyzetében idézett források közül *Vért*, id. m. id. kiad., — ahol a szerző ugyanezt címből is kitűnően tévesebben egyenesen *Magdának* tulajdonítja.

¹⁶ *Szinnyi*, id. m. id. helyen.

¹⁷ *Magda Pál*: Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze, Leipzig, 1832., — továbbá 2. kiadás, Leipzig, 1834., — mindkettő név nélkül, — valamint a 2. német kiadás utánnomása, Leipzig, 1835., — ugyancsak a szerző megjelölése nélkül.

jött létre a mezőgazdaságról írott kézikönyve,¹⁸ mely talán a tankönyv és a tudományos mű igényeit egyformán hivatva volt kielégíteni és egyben a szélesebb magyar gazdálkodó rétegek felvilágosítására szánt népszerű irodalmi terméknek is tekinthető. Ennek a műnek értékelésével *Magda* életrajzírói és tudományos feldolgozói érdemben alig foglalkoztak és meg sem kísérelték, hogy annak helyét a kialakuló magyar közgazdasági szakirodalomban kijelöljék. Erre a kérdésre tehát az alábbiak során a jelen tanulmány keretei között ugyancsak kitérünk.

A mezőgazdaság kérdéseivel való tudományos foglalkozás irányában hatott *Magda* érdeklődésére életpályájának utolsó állomása. A szarvasi környezetet és iskolát, ahová 1834 körül került, a magyar mezőgazdaság nagy reformátorának s nagy szarvasi képviselőjének, *Tessediknek* szelleme hatotta át. A szarvasi tapasztalatok — úgy véljük — *Magdát* abban az irányban befolyásolták, hogy egyre inkább felismerje a mezőgazdasági problémák tudományos művelésének fontosságát. Ez gyakorlatilag is kifejezésre jutott a mezőgazdaságról szóló műve újabb kiadásának előkészítésében, s 1839-ben való megjelentetésében. *Magdának* ez a műve azonban nem mérkőzhetett a kor mezőgazdasági tudományos irodalmának jelentősebb termékeivel és — úgy tűnik — nem is gyakorolt semmi különösebb hatást a kor társadalmára.

A 20-as évek közepén létesült Magyar Tudományos Akadémia *Ercseit* 1830-ban, *Magdát* pedig 1834-ben választotta levelező tagjává. De amennyire ezt *Ercsei* beválasztási okiratából meg lehet állapítani,¹⁹ a beválasztás nem a statisztikai tudomány művelése címén, hanem általában a magyar nyelv és irodalom műveléséért történt. Valószínűnek kell tartanunk, hogy *Magda* beválasztása is hasonló szempontok alapján történhetett, — még akkor is, ha azok hatterében elsősorban a statisztikai főmű és esetleg járulékosan a mezőgazdaságról szóló mű állott. *Magdát* később rendes taggá is beválasztották,²⁰ — talán azzal is összefüggésben, hogy a diadalmasan előhaladó reformmozgalom egy korai és viszonylag közérthetően megfogalmazott programot látott a *Magda* műve által képviselt politikai eszmékben és ennek folytán megbecsülése állandóan és széles körben növekedett. *Magda* 1838-ban vonult nyugalmába és visszatért élete második felének nyugalmas bázisára, Sárospatakra (más verzió szerint Nyíregyházára), és ott is halt meg 1841-ben.

III.

A korábbiakban már utaltunk rá, hogy *Magda* életművének és sikereinek kialakulásában a magunk részéről döntő jelentőséget tulajdonítunk annak a ténynek, hogy a magyar nyelvért s a magyar polgári reformért folytatott hazafias politikai mozgalom egyik korai reprezentánsaként főművét magyar nyelven írta és azt a nemzeti megújulásért folytatott politikai-publicisztikai mozgalom vonalába állította. Ezzel függött össze az is, hogy az egységes magyar nyelvű és magyar szellemű közvélemény kialakulásának egyik úttörőjévé vált, — azon az úton haladva, amelyet egy másik nagy magyar statisztikus, a

¹⁸ *Magda Pál*: A mezei gazdaság philosophiájának szabásai szerint okoskodó és munkálkodó gazda, Sárospatak, 1833. és utánnomása, uo. 1839.

¹⁹ *Horváth*: Hatvani István stb. id. kiad. 233. old., 101. lábjegyzet.

²⁰ *Vö. Székács*, 1) alatt idézett dolgozatával, id. kiad.

Magda munkásságát közvetlenül felváltó és bizonyos értelemben magasabb szinten folytató *Fényes Elek* munkássága tetőzött be. Egyet kell tehát értünk a *Magdát* értékelő legutóbbi tanulmány azon megállapításaival, hogy *Magdát* „a nyelvújítás teszi íróvá”,²¹ legalábbis abban az értelemben, hogy Magyarország statisztikájának magyar nyelvű megírása tette az abban foglalt statisztikai ismereteket szélesebb körökben közkinccsé. Nem kerülheti el azonban figyelmünket az a tény, hogy a szorosabb értelemben nyelvészeti alapon álló nyelvújítási magzalomba *Magda* csak később, a sárospataki években kapcsolódik be, — elsősorban *Kazinczy* hatására. A *Kazinczy*val kötött barátság révén figyelt fel *Magda* a nyelvművelésnek erre a kifejezetten nyelvészeti vonalára és ennek hatására írta *Kazinczy* folyóiratába, a Felső-magyarországi Minervába azokat a cikkeit 1825 és 1830 között, amelyek kifejezetten ebbe a vonalba estek.²²

Ami *Magda* főművének politikai tartalmát illeti, fentebb említettük, hogy az a magyarországi reformmozgalom politikai programjának egy korai megfogalmazása volt. Ezzel kapcsolatban a legkézenfekvőbbnek látszik a főmű mottójára utalni. *Magda* mottóul *Kisfaludy Károly Hunyadiról* szóló drámájának azt az idézetét választja, mely a hazáért való munkálkodást jelöli meg életcéllül:²³ „A hazafinak egész valója, minden érzeménye és gondolatja a haza körül forog s azonnak fénye, boldogsága, híre, neve egyetlen nagy kívánsága életének. Amit tud s tehet értelme, érdeke s minden virtusa, e célra van szentelve, szánva. Megvetve néz a népre, mely balul ítél felőle vakságában, mégis javát munkálja.” Ezt a mottót *Magda* megtévezve műve előszavában is, hivatkozással a delfii Apolló-templom híres feliratára, a „Novi seauton”-ra. Ebből vezeti ugyanis le a hazafinak azt a törekvését, hogy idegen országok helyett elsősorban a saját hazáját kell megismernie, mert így tud csak annak javán munkálkodni. Ezzel kapcsolatban hivatkozik *Bredeczky* „Topographisches Taschenbuch” c. művére, mely 1802-ben jelent meg s amely már lényegileg hasonló álláspontra helyezkedett.²⁴ Nehéz elképzelni, hogy miért nem a legnagyobb elődre, *Schwartnerre* hivatkozott *Magda* és miért egy olyan csekély jelentőségű statisztikai munkára, mint amilyen *Bredeczkyé* volt.

Politikai szempontból mindenesetre figyelemreméltó azonban, hogy a mottó és az előszó alapján *Magda* éles megkülönböztetést tesz a nacionalizmus, mint nemzeti elfogultság és a patriotizmus, mint haladó hazafiság között és csak az utóbbit tartja helyesnek. Honismeret hiányában még helyes, patriotikus felfogás mellett is csak ösztönös igaz hazafiságról lehet szó — nézete szerint.²⁵ Helytelen lenne azonban a *Kisfaludy*-idézet második mondatára való hivatkozásból *Magda* politikai felfogásának valamiféle népellenes vonásaira következtetni. *Magda* felfogása a főműben polgári származásának megfelelően, és még inkább talán nehéz és hányatott élete, anyagi gondjai hatására is, de főleg és elsősorban azonban a jobbagység nagy töme-

²¹ *Pápai*: id. I. m. 95. old.

²² *Szinnyei*: id. m. 266. old., — hivatkozással *Magda* következő dolgozataira: *Értekezés a magyar nyelvben teendő újítások barátjai és ellenségei között levő perpatvarkodásról*, *Minerva* 1825., V. szám, — továbbá: *A fátumról*, *uo.*, 1827, II. szám, és végül: *A nyelv művelésével hirtelenkedni nem kell*, *uo.*, 1830, XI. szám.

²³ *Vö. Magda*: 13) alatt idézett művével, I. old.

²⁴ *Uo.*, Bevezetés, III. old.

²⁵ *Uo.*

geinek nyomorát és a főnemesség kiáltó dőzsölésének ellentétét szem előtt tartva, kifejezetten plebejus irányú. A *Kisfaludy*-idézet vonatkozó részét — úgy véljük — *Magda* célzásnak szánta, elsősorban azok ellen, akikkel pályája során konfliktusba került és akik életét ellenségeskedéssel, megnevértésükkel nehezítették. Az előszóban is ilyen értelemben írja azt, hogy egész erejét, idejét és egészségét áldozta fel a szóbanforgó mű megírására, „egy igen érdemes hazafi” biztatására, akinek a személyére nézve azonban csak találgatásokra vagyunk utalva. Talán *Kis János* volt az, talán valaki más a soproni környezetből.

Magda az előszó szerint azt tartja műve céljának, hogy a magyar nemzet erőviszonyait hiven tárgyalja — és *Kazinczy* célkitűzése szerint, érthetőleg öntse szóba —, hogy nemzetünk meg tud-e állni önállóan Európában és eljuttunk-e a polgári tökéletességre, vagyis a kapitalizmusnak a feudalizmussal szemben haladóbb társadalmi és gazdasági vívmányaihoz. Megállunk azonban nézete szerint a fejlődésben nem lehet, alkotmányunkat előbb-utóbb át kell alakítani, mert a haza lakosainak 7/8-ad része kultúra nélkül, a felemelkedés lehetősége nélkül, — ahogy erőteljesen kifejezi magát, — „állati féléletben” nem élhet tovább.²⁶ Hasonló erős szavakkal ecseteli a *Habsburg*-birodalomban elfoglalt helyzetünket is *Magda*, midőn azt írja, hogy „nem lehetünk tovább Ausztriának Mexikója”, — azaz végletekig kizsákmányolt, kiuzsorázott és legsötétebb gyarmati módszerekkel igazgatott európai gyarmata.²⁷ *Magda* a nemzeti önállóságot — műve egész szelleméből kitűnően — vitathatatlan politikai követelménynek tekinti és egész művének mondanivalójával alátámasztja. Arra hivatkozik, hogy az ország természeti és gazdasági adottságai, állati, növényi és ásványi „alaperői” messzemenően elegendők ahhoz, hogy gazdasági önállóságunkat is biztosítsák a kapitalista fejlődéshez megkívánt fokon. Ennek akadályá egyenlőre csupán az, hogy ezek az alaperők nincsenek kifejlődve.²⁸ Nehéz megállapítani, — miután *Magda* nem hivatkozik erre —, hogy olvasta-e a kor legnagyobb kapitalista felfogású magyar közgazdászának, *Berzevicz Gergely*nek ez időben már közkézen forgó közgazdasági és statisztikai jellegű munkáit, aki a magyar- és világszakirodalomban is elsőnek fejtette ki ezt a nagyjelentőségű gondolatot, méghozzá *Magdánál* sokkal részletesebben és tudományos megalapozottsággal.²⁹ E tan később a nagy német közgazdász, *List Frigyes*, működése nyomán vált közzismertté és csak a XIX. sz. negyvenes éveitől kezdve vonult be a kapitalista közgazdaságtan tudománytörténetébe mint a közgazdaságtan „nemzeti iskolája”, amely *Kossuthra* és környezetére is messzemenő és döntő hatást gyakorolt.³⁰

Magda műve tehát e gondolat magyar nyelvű kifejtésével vagy propagálásával szintén összekötő láncszem a reformkor és az azt megelőző közgazdászok között, miután *Berzevicz* munkái részben latinul, részben német nyelven jelentek meg. Egy bizonyos fokig áll ez *Schwartner* művére is, amely bár kevésbé kifejezetten, de lényegileg szintén az angol klasszikus közgazdasági

²⁶ Uo. IX. és köv. old.

²⁷ *Pápai*: id. I. m. 99. old.

²⁸ *Magda*: Magyarországnak stb. id. kiad., a 65. old. jegyzete.

²⁹ Vö. *Horváth R.*: *Berzevicz Gergely közgazdasági és népességi tanai*, Acta Universitatis Szegediensis, Jur. et Pol., Tom. XI., Fasc. 7., Szeged, 1964. 11. és köv. old.

³⁰ *Horváth R.*: *Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásaiban*, uo. Tom. X., Fasc. 3. Szeged, 1963., 6. és köv. old.

iskola felfogásának megfelelő gazdasági koncepcióban tárgyalja Magyarország gazdasági alaperőit, noha addig nem ment el, mint *Berzeviczy*, — sőt formailag a nemzeti önállóság terén mint a pesti egyetem *Habsburg*-uralkodó által kinevezett evangélikus tanára, még egy kifejezett koncessziót is tett e téren, amely „Magyarország állami érdeke” címszó alatt az Ausztriával közös politikai rendszert jelölte meg követendő útnak.³¹

Röviden utalnunk kell még *Magda* plebejus érzületével kapcsolatban a nemzeti művelődés kérdésében elfoglalt álláspontjára, mely a feudális Magyarország műveltségének kasztrendszer jellegét ostromozza és a művelődés közkinccsé tételét a nemzeti és polgári haladás érdekében elengedhetetlennek tartja, — mintegy anticipálván *Széchenyi* híressé vált jelszavát a „kiművelt emberfők sokaságáról”. A későbbiekben még utalni fogunk rá, hogy ez a politikai állásfoglalása *Magdának* szorosan összefügg a népesedéspolitikai kérdésében elfoglalt álláspontjával is és hogy emiatt népesedéspolitikai nézeteinek eddig kialakult értékeléseivel sem érthetünk egyet.

A jobbágyfelszabadítás, a polgári fejlődés, a nemzeti önállóság gazdasági és politikai követelményei mint a kor legnagyobb magyar sorskérdései mellett tiszta és határozott álláspontot foglal el *Magda* a nemzetiségi kérdésben is. E kérdést is messzemenően haladó állásponttól közelíti meg, midőn azt akár mint nyelvkérdést, akár mint politikai terminológiát egyértelműen értelmezi. A „magyar nemzet” kifejezést szerinte tágabb és szűkebb értelemben egyaránt lehet használni, méghozzá kétféle szempontból is. Az egyik a rendi állam természetéből folyó jogi megkülönböztetés, melynek értelmében a nép nagyobb része ki van rekesztve a privilégiumokból és melynek következtében a kiváltságos osztályok minden eszközzel, — többek között az „esprit de corps” kifejlesztésével is, — annak konzerválására, sőt kiterjesztésére törekednek. Egy másik értelemben is kettős értelmű azonban a magyar nemzet kifejezés annyiban szerinte, hogy a magyar népen kívül nemzetiségek is élnek Magyarország területén, amelyek más nyelvet beszélnek és ilyen alapon is leszűkülnek a politikai jogok. Nézete szerint a politikai magyar nemzet teljes értékű tagjául kell elfogadni mindenkit, aki vérével védte ezt a hazát és hasznos polgára e földnek, függetlenül nemzetiségétől és anyanyelvétől. A magyar nyelv tudása szerinte természetesen szükséges és hasznos követelmény a nemzetiségek számára is, mert a többségi lakosság nyelve mégis csak ez, és így államnyelvként más el nem képzelhető.³²

Magda koncepciója tehát meghaladja e részben *Berzeviczy* álláspontját, aki a nemzetiségi kérdés tárgyalása során még arra az álláspontra helyezkedett, hogy a többnemzetiségű magyar állam államnyelve célszerűségi megfontolások alapján csak a latin lehet, — nem is beszélve *II. József* koncepciójáról, amely a német nyelv birodalmi és magyar államnyelvi azonosságának koncepcióján nyugodott. Hogy *Magda* a nemzetiséget kifejezetten érzelmi kriteriumként fogta fel, arra egy *Schwartner*rel kapcsolatos megjegyzése is utal, midőn védelmébe veszi *Schwartner* manifesztált magyarságát azokkal szemben, akik amiatt támadták, hogy német nyelven írta meg munkáját.³³

³¹ *Schwartner*: id. m. 2. kiadás, II. kötet, 511. és köv. old., — a következő címmel: Froher Beschluss, Ungerns wohlthätiger Zusammenhang mit Oesterreich.

³² *Magda*, Magyarországnak stb., id. kiad., XV. és köv. old.

³³ Uo., XIV. old.

Schwartner — mint írja — sem hazafiként, sem „statisztaként”, azaz államtudományi és statisztikai szerzőként sem helyezkedhetett más álláspontra.

Ez a rövid összefoglalás, amelyet *Magdának* a kor legégetőbb és legnagyobb horderejű politikai problémáival kapcsolatban elfoglalt nézeteiről adtunk, természetesen sem nem teljes, sem nem kimerítő, — kimerítő vizsgálata azonban a történelemtudomány feladata valójában. Megvilágíthatja mégis azt az összekötő szerepet, amelyet a régebbi és az újabb statisztikai irodalom között *Magda* munkássága betöltött és ezzel megadja azt a korhű keretet is, amelyben az általa kifejtett statisztikai nézetek és az általa felhozott statisztikai adatok különös jelentőségre tettek szert s amelyek különbözőképpen, de alkalmasak voltak arra, hogy művének hatását felfokozzák.

IV.

Az eddigiek előrebocsátása és az általunk felvázolt keret lényegesen könnyebbé teszi *Magda Pál* főművének a statisztikai tudomány fejlődése szempontjából való értékelését. Értékelésünk, még ha alatta kell is, hogy maradjon az eddigi szakirodalomban túltengő túlértékelésnek, akkor is anélkül helyezi el *Magdát* saját kora fejlődésében elfoglalt megfelelő helyén, hogy akár emberi, akár történelmi érdemeit kisebbitené. Úgy véljük egyébként, hogy művének egy ilyen szellemű megközelítése annál is inkább helyénvaló, mert maga *Magda* is többször példamutató szerénységgel hangsúlyozta művének számos hiányosságát, valamint azt, hogy számos, különben helyesnek felismert tudományos irodalmi törekvését részben objektív, részben szubjektív akadályok miatt nem volt képes megvalósítani.³⁴

A korábbiakban hivatkozás történt már arra, hogy *Magda* önmagát elsősorban hazafinak tartotta és csak másodsorban statisztikusnak. Kiderül ez a főmű előszavának abból a részéből is, amelyben arra hivatkozik; hogy tehetsége elmarad a feladat nagysága mögött, — valamint arra, hogy hiba nélküli statisztikai munkát Magyarországon még senki sem írt, a nagy *Bél Mátyás* sem. Véleménye szerint azonban legalább 10—20 hasonló jellegű művet kell még írni ahhoz Magyarországon, hogy Magyarország statisztikai leírásának a műfaja kikristályosodjék.³⁵ A *Magda Pál* által képviselt leíró statisztikai műfaj szempontjából legfontosabbnak kell tartanunk azt a tényt, hogy *Magda* a legnagyobb magyar statisztikusnak nem *Schwartner*t, hanem *Bél Mátyást* tartotta. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy művét következetesen „Magyarország statisztikai és geográfiai leírásának” nevezte és ezzel egy bizonyos fokig fenntartotta a régebbi leíró statisztikai irány tradícióit, amely még közelebb állott lényegében a földrajzi, semmint a statisztikai leíráshoz. Másik fő jellemvonását ennek az iránynak abban lehetne megjelölni, hogy számokat ez az irány még vagy egyáltalán nem, vagy csak elvétve alkalmazott. E régebbi irányzat tudományelméleti meggyőződése ugyanis az volt, hogy ismeretelméleti szempontból is magasabbrendű a kvalitatív megjelölések használata a kvantitatív leírás helyett. Kétségtelen ugyan, hogy ez a kérdés — részben a magyar statisztikai tudomány lemaradása folytán — Magyarországon nem

³⁴ Uo., V. és XII. old.

³⁵ Uo., XII. old.

éleződött ki oly módon, mint a németországi egyetemeken³⁶ és ez a zökkenésmentes késői átmenet tükröződik egy bizonyos fokig *Magda* főművében is.

Magda tehát a maga részéről — talán *Schwartner* példájának hatása alatt is — magától értetődőnek tartja, hogy Magyarország statisztikai leírásánál számokat is kell alkalmaznia. Ehhez az időben közelebb eső *I. Ferenc*-féle 1804—5-ös népszézeírás adatait veszi alapul, noha utóbbi — ahogy ezt egyik legutóbbi dolgozatunkban részletesebben is taglaltuk *Fejes János* munkásságának feltárása kapcsán³⁷ — a nemesség számbavételére nem terjedt ki.

Németországi helyszíni tudománytörténeti kutatások lehetőségének hiányában nincs módunkban azt megállapítani, hogy *Magda* társadalomtudományi jellegű tanulmányai kapcsán milyen statisztikai felkészültségre tehetett szert a jénai egyetemen töltött évek során. Munkásságát tekintve mégis az a benyomásunk, hogy különösebb közvetlen német hatást onnan nem hozott magával. Még kevésbé lehet valami olyanféle álláspontot elfoglalnunk, hogy *Magda* a *Schlözer*-féle, azaz az akkori legfejlettebb változatát képviselte volna a német leíró statisztika fejlettebb irányának, — akárcsak részletkérdésekben is. Ez ugyanis statisztikai szempontból az állami alaperők részletesebb, statisztikai ismervek szerint szakszerűbben tagoltabb leírását követelte volna meg a *Magda*-féle megoldásnál és emellett magávalhozta volna a népmozgalmi statisztikára való kiterjeszkedést is *Süssmilch* szellemében, — ahogy ezt ugyancsak *Fejessel* kapcsolatos tanulmányunkban részletesebben kifejtettük.³⁸

Magda műve tehát technikai felkészültségét tekintve hazai összehasonlításban is elmarad *Schwartner* művének statisztikai apparátusa mögött, hiszen *Schwartner* is elhagyta már a statisztikai szempontokon túlmenő geográfiai leírásra vonatkozó részeket és sokkal nagyobb erővel domborította ki a kifejezetten statisztikai vonatkozásokat. Mindezt sokkal szélesebb körű adanyagra támaszkodva és sokkal modernebb statisztikai tagolásban oldotta meg, ideértve az irodalmi kritikai apparátust is, mint ahogy azt *Magdának* megvalósítani sikerült. Jól mutatja a kettőjük tudományos felkészültségében fennálló különbséget a statisztikai források értékelésének összehasonlítása; miután egy olyan fiatal és kifejlődésben levő tudományág szempontjából — mint amelyet az akkori magyar statisztikai tudomány képviselt — a források kérdése kulcskérdés volt. Az e téren kialakított álláspont igen messzemenő konzekvenciákkal járt tehát.

Schwartner szisztematikusan és igen nagy precizitással értékeli a korabeli statisztikai tudomány rendelkezésére álló összes forrásokat és eközben — azt lehet mondani — megközelítette az ideális teljességet és tárgyilagosságot. *Magda* tudományelméleti és tudománytörténeti megalapozást nem adott művéhez, mint *Schwartner*, és a források problémáját is csak az előszó kapcsán, inkább csak kiragadott szempontok alapján tárgyalta. *Magda* — földrajzias beállítottságának megfelelően — főleg az utazás és a térképek jelentőségét emelte ki elsősorban a leíró statisztikai források között, hivatkozván arra, hogy Magyarország 7 vármegyéjében lakott hosszabb-rövidebb ideig maga is és 22-öt különféle utazásokból közvetlenül megismert. Ehhez még azt

³⁶ *Horváth R.*: Fényes Elek a haladó magyar statisztikus és reformer (1807—1876), *Acta Univ. Szegediensis*, Jur. et Pol., Tom. III., Fasc. 5., Szeged, 1957., 24. old.

³⁷ *Horváth R.*: Megemlékezés az első magyar népességtudományi mű 150. évfordulójáról (*Fejes János*: De populatione in genere et in Hungaria in specie, Pest, 1812.), *Statisztikai Szemle*, 1962., 8—9. sz., 860. és köv. old.

³⁸ *Uo.*, 860. old.

is hozzáfűzi, hogy utazásai kapcsán mindig megmászta a legnagyobb hegyeket és onnan — mintegy madártávlatból — alaposan megnézte az egyes vármegyéket.³⁹ *Schwartner* álláspontja az utazás mint leíró statisztikai forrás éltékelését illetően távol áll az ilyen — ma már kissé naivnak tűnő — beállítottagságtól és kifejezetten az utazások adatgyűjtő jellegét hangsúlyozza, kritikailag párosítva a közvetlen helyszíni tapasztalatokkal, — ami a statisztikai számbavételek helyszíni revíziója formájában ma is egyik elengedhetetlen művelete minden valamirevaló statisztikai tevékenységnek. *Magda* mentésére legyen mondva, hogy a német leíró statisztikusok közül *Heune* volt az, aki azt a jelszót kiadta, hogy „Die Gebirge... sollen am ersten erforscht werden...”, ezt a jelszót azonban a leíró statisztikusok tudományos velleitású tábora ebben az időben már kevésbé vette komolyan.

A térképekkel kapcsolatban *Magda* annyit jegyez meg, hogy főleg *Görög*, *Karacs* és *Lipszky* térképeit használta Magyarország leírása kapcsán, amelyek véleménye szerint a különféle tájfestők képeinél is jobban rögzítik Magyarország természeti viszonyait s ezért alapvető forrásai minden statisztikai és geográfiai leírásnak.⁴⁰ Egy későbbi összefüggésben, de még ugyancsak az előszóban, *Magda Liechtenstern* térképeit is említi forrásként, főleg vármegyei vonatkozásban, szemben az országos vonatkozásban általa használt *Lipszky*-féle térképekkel szemben.⁴¹

Az adatokat illetően általában az *I. Ferenc*-féle konskripciót használja — mint említettük — a hivatkozott térképekkel összhangban, de összesítést már nem adva a településekről. Csupán azt jegyzi meg, hogy 8 és félszáz várost, valamint számos falut és postaállomást említi meg leírásában. Forráskritikailag ezzel kapcsolatban azt megemlíti ugyan, hogy igyekezett az 1804—5-ös összeírásnál lehetőleg újabb adatokat is adni, de ilyenek nem mindig állottak rendelkezésére, főleg amiatt, hogy hiányoznak azok a magyar hazafiak, akik statisztikai adatok magán-tevékenységszerű gyűjtésével önzetlenül foglalkoznak. Ezek közül néhányat, — nyilvánvalóan azokat, akik munkája megírásánál adatok megszerzésével segítségére voltak, vagy akiknek adatait felhasználta, névszerint megemlíti. A névszerint felsorolt személyek a következők: *Szirmay Antal*, *Berzeviczy* és *Bartholomäides*.⁴²

Még feltűnőbbnek kell azt a megjegyzését tartanunk, hogy nem írt meg minden adatot, amit ismert.⁴³ Ebből arra kell következtetnünk, hogy meglehetősen szelektálta az adatokat abból a szempontból, hogy csak a leglényegesebb, legfontosabb adatokra terjeszkedett ki, amelyek a legáltalánosabb érdeklődésre tarthattak számot az akkori magyar társadalom legszélesebb rétegeiben. Ezt külön is aláhúzza azzal, hogy felsorolja, hogy kiknek számára nyújtott hasznos útmutatásokat műve. Ebből sem annyira a tudományos műjelleg, mint inkább a gyakorlati hasznos kézikönyv műfaja domborodik ki, — miután itt az alábbi sorrendben a következő rétegeket sorolja fel: mesteremberek, kereskedők, utazók, betegek, természetfilozófusok és tudósok.⁴⁴

A forrásokkal kapcsolatban csupán még egy kérdésre kívánunk röviden utalni, — nevezetesen arra, hogy a leíró statisztika hőskorában az ilyen egy

³⁹ *Magda*: Magyarországnak stb. id. kiad., V. old.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Uo. XIII. old.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo., XIV. old.

országra kiterjedő leírás összeállítása — különösen, ha valami újat is akart az adatok terén adni — egy ember számára valóban sziszifuszi feladatot jelentett. Ezért az ezzel foglalkozó korai statisztikusoknál megnyilvánul már az a törekvés, hogy éppen az adatok beszerzése vonatkozásában minél fokozottabban támaszkodjanak a hivatalos statisztikai összeírások anyagára, amely ebből a szempontból kész anyagot jelentett. Ha azonban ezek a nagyszabású adatfelvételek időben már távolabb estek és felmerült azok korrigálásának, vagy újabb adatokkal való kiegészítésének a szükségessége, ez a feladat egy ember magáneszközeivel egyre megoldhatatlanabbá vált.

Ennek a szükségletnek nyomása szorította az egyes statisztikusokat abba az irányba, hogy legalábbis valami manufaktúra-szerű munkamegosztás kialakítására törekedjenek olymódon, hogy különféle személyek segítségét vegyék igénybe az adatgyűjtésnél, — akár közvetlenül utazással véve fel velük a kapcsolatot, — akár közvetve, levelezés formájában. A korábbiakban utalás történt már arra, hogy ilyen megoldással kísérletezett *Németh László* is s ahogy ezt egy másik dolgozatban kifejtettük, ezt a módszert fejlesztette tovább és tökéletesítette a *Magdát* követő kor legnagyobb magyar leíró statisztikusa, *Fényes Elek* is.⁴⁵ Ebből a szempontból feltűnőnek kell tartanunk tehát, hogy *Magda* ezzel a lehetőséggel kisebb mértékben élt. Ahol újabb adatokra volt szüksége, többnyire más szerzők munkáira, főleg az osztrák leíró statisztikai irodalom termékeire támaszkodott. Ebből a szempontból jelentőséggel bír annak kiemelése is, hogy *Fényes*, — akit még erős szálak fűztek kezdetben a leíró statisztikai irodalom geográfiával közös, illetve el nem különült felfogásához —, műve második kiadásában már elválasztotta Magyarország leírásának geográfia szempontját a statisztikaitól és egy harmadik fejlődési szakaszában pedig különválasztotta az ország földrajzi leírásának műfaját élete egyik legsikeresebb művében, „Magyarország geográfiai szótárában.”⁴⁶

Magda munkájának eme tudományelméleti és tudománytörténeti elemzéséből végső fokon oda kell konkludálnunk, hogy annak tudományos igénye és ebből következően annak tudományos színvonala is szükségszerűen elmarad *Schwartner* hatalmas monográfiája mellett — mint az előtte e hasonló műfajban legkimagaslóbb alkotás mellett. Természetesen még kevésbé mérközhet az azt követő másik kiemelkedő teljesítménnyel, *Fényes* teljesítményével, amelynek nemcsak statisztikai szaktudományi értéke, de politikai ideológiája és az egységes magyar nemzeti közvélemény, sőt a statisztikai tudományos közvélemény kialakításában játszott szerepe is⁴⁷ messze túlszárnyalta *Magda* művének visszhangját. Ez utóbbi tehát közvetlenebb és még intenzívebb hatást gyakorolt az általános magyar gazdasági és társadalmi fejlődésre a magyar reformkor döntő, befejező szakaszában.

V.

Átterve most már *Magda* főművének statisztikai tartalmi vonatkozásaira, annak tagolása — a leíró statisztikai hagyományoknak megfelelően — nagyjából a *Schlözer* által kialakított tagolással rokon,⁴⁸ amelyet a magyar statisztika

⁴⁵ *Horváth R.*: *Fényes Elek* stb., id. helyen, 9. és köv. old.

⁴⁶ Uo., 21. old.

⁴⁷ Uo., 9. és köv. old.

⁴⁸ *Vö. V. John.*: *Geschichte der Statistik*, I. Teil, Stuttgart, 1884., 98. old.

tikusok közül egyébként mind *Schwartner*, mind *Fényes* is követtek.⁴⁹ A híressé vált „vires — unitae — agunt” schlözeri formulának megfelelően *Magda* is az ország „alaperőiként” („vires”) az ország természeti állapotát, — tehát fekvését, határait, területének nagyságát, földrajzi felszínét, hegy- és vízrajzát, klímáját és termékeit írja le, — növényvilág, állatvilág és ásványi termékek szerint csoportosítva. Az alaperőkhöz tartozik a schlözeri felfogás szerint a népesség statisztikai tárgyalása is. Az állami alaperők „egyesítését” („unitae”) a hivatkozott formula szerint az ország alkotmánya, illetve annak leírása tárja fel, azok „együtműködését” pedig („agunt”) az ország közigazgatási rendszere, illetve annak leírása.

Megjegyzendő itt, hogy *Magda* a hivatkozott s a magyar statisztikusok által is követet é beosztásnak szigorúan megfelelő leíró statisztikai gyakorlattól mégis formailag eltért. Bizonyos koncessziókat tett ugyanis a földrajzi szempontok javára oly módon, hogy az ország rövid történetének, fekvésének, hegy- és vízrajzának és termékeinek leírását különválasztja „Magyarország természeti állapota” címszó alatt Magyarország lakosainak leírásától. Ily módon az ún. alaperőket két részre bontva tárgyalja. Ugyanakkor azonban — még további eltérésként — az ország alkotmányának és közigazgatásának leírását, illetve úgynevezett „állami nevezetességeit” *Magda* összevonja egy részbe, „Magyarország polgári állapota” címszó alatt. Mindez nemcsak az általa kialakítani kívánt népszerű tudományos mű célszerűségi szempontjainak felelt meg, de egyben helyes rendszerező, és statisztikai érzékre is vall. A statisztikai anyag tartalma a későbbiek folyamán valóban ebben az irányban differenciálódott ugyanis azzal, hogy az ország polgári és jogi állapotának leírását a későbbiek során a statisztikai tudomány mellőzte, — illetve legfeljebb csak mint az államapparátus létszámának statisztikai nyilvántartását tartotta fenn az alkalmazott statisztika keretében.⁵⁰ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy érdemben és terjedelemben mind *Schwartner*, mind *Fényes* magyarországi leírásaiban az alkalmazott statisztikai anyag teljesen hasonló tagolásban helyezkedik el, csupán formailag tartja fenn a német leíró iskola korabeli legnagyobb tekintélyének, az 1809-ben elhunyt *Schlözer* professzornak hivatkozott tagolását.

Egy további eltérés *Magdánál* még a schlözeri tagolástól az is egyébként, hogy egy negyedik részt iktat be Magyarország leírásába. Itt Magyarország megyénkénti rövid topográfiai leírását adja, ezzel is visszakanyarodva a *Bél* által lefektetett hagyományokhoz,⁵¹ fenntartva és hangsúlyozva ilymódon művének nemcsak statisztikai, hanem földrajztudományi jellegét.

Magyarország természeti állapotának leírását *Magdánál* egy rövid történeti bevezetés előzi meg, mely az ország fekvésének, határainak megadása után a terület nagyságát az akkor szokásos négyzetmérföldekben a *Lipszky*-féle térkép alapján adja meg Horvát-Szlavónország, a katonai határőrvidék

⁴⁹ *Schwartner*: id. m., — mind az 1798-as 1. és az idézett 1809—11-es 2. kiadásban, — *Fényes*, azonban csupán „Magyarország statisztikája”, I—III. kötet, Pest, 1842—43., c. munkájában.

⁵⁰ Vö. a későbbi, nem matematikai jellegű polgári statisztikai irány legnagyobb képviselőinek, főleg *G. Mayr* és *Zizek* felfogásával.

⁵¹ *Magda*: Magyarországnak stb., id. kiad., IV. rész és köv. old. és *Horváth*: A statisztika szó stb., id. kiad., 137. old., — hivatkozással *Bél*: Prodrömus-ára 1723-ból, továbbá: *Notitia Hungariae Novae. historico-geographica. c.* főművére 1735-ből.

és Erdély szerint is tagolva. Az egy. négyzetmérföldre eső 1952 fős népsűrűséget itt az ország sűrű népességének bizonyítására az oroszországi népsűrűséggel veti össze, — ami nem éppen szerencsés összehasonlítási alap. A vizrájzzal kapcsolatban külön utal a gyógyvizekre is, ami megmagyarázza, miért ajánlotta művét a betegek használatára is. Ami azonban ennél fontosabbnak látszik, itt utal a korabeli mezőgazdasági irodalomban sokat szereplő szállító-csatornákkal kapcsolatos problémákra, valamint a mocsarak kiszáritásának mezőgazdasági jelentőségére, mintegy a sommázatát adva azoknak a megállapításoknak, amelyeket az általunk részletesebben elemzett⁵² korai magyar közgazdasági és mezőgazdasági tudományos irodalom *Hatvanitól* kiindulva *Tessediken* át egészen *Pethe* munkásságáig bezárólag kidolgozott.

Magda a Nagy Magyar Alföld mocsarainak kiszáritásából adódó jelentőséget abban látja mind közgazdasági, mind népességi vonatkozásban, hogy az így felszabaduló termőföld mintegy százezer családnak adhatna kenyeret. Esetleg többnek is, amennyiben a Kőrösök vidékén a rizstermelést is meghonosítanák, amelyet *Magda* ilyen kísérleti célra alkalmasabbnak talál a bánáti területnél, ahol ebben az időben ilyen irányú kísérletek folytak. Magyarország termőföldjét és termőképességét *Magda* Európában a legelső helyre teszi, de érdekes módon nem *Berzeviczyre*, hanem egy osztrák leíró statisztikus, *Andres* munkájára való hivatkozással.⁵³ Feltűnőnek tartja és aláhúzza azt a tényt is, hogy noha az ország gabonatermelése évente átlagosan 60—80 000 millió pozsonyi mérőt tesz ki és kukoricatermése is Európában a legmagasabb, az ország északi vidékein gyakori az éhínség, a déli részeket pedig az élelmiszerben való duskálás jellemzi, — amit nézete szerint csak a burgonyatermelés elterjedése enyhít újabban némileg. Mind az itt kifejtettekben, mind az ország állatállományával kapcsolatban elmondottakból oda lehet konkludálni, hogy a tartalmi statisztikai kérdéseknél is *Magda* elsősorban a politikai és gazdaságpolitikai mondanivalóra helyezi tehát a súlyt. Az állattartásnál pl. azt hangsúlyozza, hogy 5 milliós szarvasmarhaállomány mellett olyan drága Magyarországon a marhahús, hogy 100 000-nél is kevesebbre becsüli a belső fogyasztók számát, évi 80 000 db szarvasmarha egyidejű kivitele mellett. A lovak számát egy 1787-es adat alapján félmillióra becsüli és a szántóföldi gazdálkodáshoz képest alacsonynak tartja, különösen, ha az utóbbinak intenzívválasára is figyelemmel kívánunk lenni. Ez ismét *Tessedik* eszméinek hatására vall.⁵⁴ A juhállományt 8 millióban adja meg, a sertésállományra azonban nem tud adatot felhozni, sem megközelítő értékbecslést. Az ásványi termékek tárgyalásánál hasonló éllel az ország arany- és ezüsttermelésének nagyságát emeli ki az első részben, különben általában sommás megállapításokat tesz. A nemesfémtermelésből is odakövetkeztet egyébként, hogy noha az ország minden termékben kimondottan gazdag, népe „Tantaluszként

⁵² Vö. *Horváth R.*: *Hatvani István és a magyar közgazdasági irodalom kezdetei, Közgazdasági Szemle, 1960., 1. sz., 74. és köv. old., — továbbá ua.: Hatvani István professzor (1718—1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei, id. kiad., 202. és köv. old.*

⁵³ *Magda*: *Magyarországnak stb., id. kiad., 44. és köv. old., — hivatkozással Andres: Neueste geographisch-statistische Beschreibung des Kayserreichs Österreichs c. művére, é. n.*

⁵⁴ Mindez történhetett *Schwartner* közvetítésével is. — Vö. *Horváth*: *Hatvani István stb., id. kiad. 250. és köv., ill. 217. és köv. old., továbbá Horváth R.: Tessedik a társadalomtudós, Kőrös Népe, IV. évf., 1963., 27. és köv. old.*

szükségszerűen a földi javakban” és ennek kapcsán utal a termelőerők fejlettségére, — úgy, ahogy erre már a korábbiakban hivatkoztunk.

A Magyarország népességéről szóló II. részt *Magda* az ország lakosságának kifejezetten nemzetiségű jellegére való utalással kezdi, — megállapítván, hogy „Magyarország lakossága példanélkül való zavarék”. E megállapítása arra utal, hogy már jó száz évvel korábban tisztában volt azzal, amire a két világháború közötti kor fajelméletének magyar képviselői is kényszerűen eljutni voltak kénytelenek, — nevezetesen, hogy magyar fajról legfeljebb csak olyan értelemben lehet beszélni, hogy ilyen jellegű keverék a világon sehol másutt nincsen. A kor statisztikai tudományának divatja szerint a magyar „nemzeti karakter” leírására is kiterjeszkedik, és hogy az objektivitás látogatát megőrizze, két francia szerzőnek, *Andrénak* és *d’Alembertnek*, a híres enciklopédistának pozitív kicsengésű véleményeit idézi ezzel kapcsolatban.⁵⁵ A nemzetiségeket igen hozzávetőlegesen, elnagyolt mondatokban jellemzi, inkább pozitív, mint negatív értelemben és egyedül a „tót” nemzetiségre ad sommás számszerű becslést. A kis-orosz etnikumot is beleszámítva, mintegy 3 millióban jelöli meg ez utóbbi nagyságrendjét. A nyelvi különbözőséggel kapcsolatban itt azt jegyzi meg, hogy azt mindenhogyan hátrányosnak kell politikai szempontból minősíteni és így közvetve ismét érvet szolgáltat a magyar nyelv állami nyelvként való propagálása mellett.

Az állónépesség számát a katonai határőrvidék nélkül közel 8 millióban adja meg az 1804—5-ös összeírás alapján, illetve megnövelve azt a nemesség szaporodásával. Az 1785—1805 közötti 20 éves szaporodási különbözet alapján a nemesség 1805-ös állományát mintegy 326 000 főre becsüli. A végső adat kialakításánál a papság számát 16 000-rel, a reguláris katonaság létszámát 64 000 fővel vette figyelembe, — leszámította viszont belőle az 1809-es bécsi békével elcsatolt Zágráb vármegyére eső mintegy 177 000 főt.

Ezt a 8 milliós végszámot az ennek megfelelő 4098 négyzetmérföldes területhez viszonyítva, jut el az 1952 főnyi négyzetmérföldenkénti magyar népsűrűségi adathoz. A nemesség és a nem nemesek arányát 1 : 21 arányban adja meg. A népsűrűség adatát azzal kommentálja, hogy népsűrűségünk tükrözi az ipari és kereskedelmi fejlődésben való lemaradásunkat, — különösen a fejlettebb országokkal, elsősorban Ausztriával (2364 fő/négyzetmérföld), vagy különösen Hollandiával (3640) való összehasonlításban, — de ugyanakkor szembeállítva Oroszországgal is (110).⁵⁶

A terület és népesség viszonyából *Magda* meglehetősen csökevényes népesedéspolitikai megállapításokat tesz, amelyek alig érintik az ide kapcsolódó statisztikai problematikát. Annak megállapításán ugyanis, hogy az ipar és a kereskedelem fejlesztése segítségével Magyarország termelőkapacitását, — illetve ahogy *Magda* kifejezi magát, termésmennyiségét — meg lehetne kétszerezni és ily módon kétszerannyi népességet is el tudna tartani az ország, már *Magda* elődei is túljutottak, — akár *Schwartner*t, akár *Fejest* tekintjük. *Magda* egyetért azokkal a nézetekkel, amelyeket a korai merkantilisták már kifejtettek, hogy a társadalom ereje a népesség számától függ elsősorban, — noha nem tekint el a termelési technikától és termelési viszonyoktól sem az előbbieket értelmében. Mégis úgy véli, hogy a népességszámnál is nagyobb

⁵⁵ *Magda*: Magyarország stb. id. kiad. II. Rész, 66. és köv. old.

⁵⁶ Uo., id. kiad., 73. old.

jelentősége van a népesség minőségének, mert a kevés számú, jobb minőségű népesség kívánatosabb, mint a nagyszámú és rossz minőségű.⁵⁷ A minőség problémájának ilyen jellegű felvetése egy bizonyos fokig — mint említettük — átmenetet jelent *Széchenyi* felfogásához, de ez is inkább az általános politikai és kultúrpolitikai, semmint kifejezetten népesedéspolitikai szinten jelentkezik. *Magdának* mindenesetre vitathatatlan érdeme, hogy a probléma népesedéspolitikai vonatkozásait világosan felismeri, — bár ezzel közelebbről nem foglalkozik. Ehelyett inkább egy-két általános jellegű népesedéspolitikai vonatkozású megállapítást tesz a lakóhellyel kapcsolatos kérdések tárgyalásánál, — utalva arra, hogy igen kevés hazánkban a városi lakos a falusi lakoshoz képest, miután számítása szerint kb. egy városra négyszáz falu esik. Hasonlóan kedvezőtlennek tartja népesedéspolitikai szempontból az egy termelő családra eső ún. egy fogyasztócsaládot, vagyis birtoka jövedelméből élő családot. Egy további idevágó megjegyzése a vallási megoszlás tárgyalásánál merül fel, midőn rámutat arra, hogy a vallási különbségekkel járó vallási villogások is gyengítik a magyarság népességi és gazdasági erejét.⁵⁸ Idevágó megállapításai végeredményben tehát nem érik el sem a korabeli felkészültebb politikai aritmetikusok, sem a színvonalasabb közgazdászok idevágó megállapításainak átgondoltabb és bővebb adatokon alapuló megközelítését.

Talán még az állónépesség statisztikai vonatkozásainál is kevesebbet foglalkozott *Magda* a népmozgalmi vonatkozásokkal. Főmegállapítását úgy lehetne összefoglalni, hogy népszaporodásunkat általában kedvezőnek tartja az 1785—87-es *II. József*-féle népszámlálás és az 1804—5-ös *I. Ferenc*-féle összeírás adatainak összehasonlítása alapján. Ezen túlmenően csak igen töredékes adatokat hoz fel. Így pl. hivatkozik a nyitrai diocésatus adataira, amely szerint 4 év alatt, 1798 és 1802 között, a lakosság száma 11 807 fővel szaporodott. Ezt azonban semmiféle arányban sem az összlakosság növekedésével, sem a vonatkozó kerület alapvető adataival nem hozza. Hasonló jellegű töredékes adata az is, mely szerint a Bánát lakossága 1779-től 1805-ig 317 928 főről 636 197 főre szaporodott, melyet azonban anélkül hoz fel, hogy utalna az itt lefolyt nagyarányú vándormozgalmakra, az ún. telepítési akciókra.⁵⁹

Ezzel végére is értünk *Magda* kifejezetten statisztikai vonatkozású munkássága kritikai értékelésének, miután az anyag többi része nem tekinthető már statisztikai vonatkozásúnak, — ideértve az egyes vármegyék topográfiai leírását is. Ez volt egyébként a helyzet tudománytörténeti szempontból már *Magda* korában is, noha ez az általunk mellőzött anyag 3/4 századdal korábban, *Bél Mátyás* idejében, még szilárdan a korai statisztikai leíró iskola tudományos apparátusához tartozott. *Magda* tehát végeredményben sem a statisztikai tudományra vonatkozó koncepciójában, sem annak módszerét vagy adatanyagát illetően nem hozott újat, — újnak egyedül csak a statisztikai tudomány újabb rétegek előtti népszerűsítése és a haladó politikai eszmék szolgálatába való állítása minősíthető ebből a szempontból, vagyis a statisztikai tudomány társadalmi szerepének felismerése a kapitalista fejlődés szolgálatában, — amelyre a korábbiak során már utaltunk.

⁵⁷ Uo., 74. old.

⁵⁸ Uo., 75. és köv. old.

⁵⁹ Uo., 73. és köv. old.

Átterve most már röviden *Magda* mezőgazdaságról szóló művének⁶⁰ kritikai taglalására, — mindenekelőtt azt látszik szükségesnek leszögezni, hogy ez a mű sem lépi túl a kisebb igényű összefoglaló jellegű tudományos mű kerekeit, sőt erősen tendál a legszélesebb rétegek számára írott ismeretterjesztő művek irányába. A mű előszava ugyan hangsúlyozza, hogy a szerző maga is gyakorlati gazda és e tudománynak 8 éven át oktatója, aki nemcsak az általános gazdasági irodalmat, de a mezőgazdasági kémiát is ismeri, — de célkitűzése mégsem tudományos elsősorban. Műve tárgya a mezőgazdaság legkorszerűbb rendszerének bemutatása, az ezzel kapcsolatos hasznos igazságok terjesztése és az értelem felderítése. Ezt nevezi *Magda* végeredményben a „mezőgazdaság filozófiájának”. A mezőgazdaság tudományos művelésének fontosságát ugyan hangsúlyozza a mottóban, *Collumellára* és *Széchenyire* való hivatkozással s ezt az előszóban *Ciceróra*, a régi egyiptomiakra és görögökre, a felvilágosult uralkodók közül *II. Józsefre* és *II. Frigyesre*, a kapitalista mezőgazdasági tudomány képviselői közül pedig *Johnsonra* való hivatkozással még ki is egészíti.

A mezőgazdasági termelés virágzásának kritériumául egyébként helyesen a produktivitást teszi meg, — vagyis a termékmennyiség fokozását. Később azonban a piacra való termelésre és a tiszta jövedelem fontosságára is hivatkozik a kapitalista gazdálkodási alapelveknek megfelelően.

Az első fontos kérdéskör — mellyel foglalkozik⁶¹ — a mezőgazdaság és az állam viszonyát tárgyalja, miután a mezőgazdaság nemcsak az ipar és kereskedelem alapja, de a népe sségen és a lovak számán, valamint a pénznek szaporításán keresztül az állam erejét is növeli. A mezőgazdaságnak a törvényhozás útján való előmozdítását a skót leíróstatisztika *Sinclair* fejtegetései alapján tárgyalja.⁶² Fontosabbak ennél itt azon alapvető megállapításai, hogy a földművelés csak ott virágzik fel, ahol a rabszolga- és jobbágyrendszer már megszűnt. Noha pozitíven értékeli ebből a szempontból *Mária Terézia* „*Urbáriumát*”, ugyanakkor félreérthetetlenül leszögezi, hogy a földművelő személyes szabadsága és a föld szabad forgalma biztosítja csak a legnagyobb termelékenységet. A nemesi alkotmány megváltoztatását tehát ilyen értelemben elkerülhetetlennek tartja. E követelményeket — mint ismeretes — a kapitalista közgazdaságtan fiziokrata és angol klasszikus iskolájának tanításai alapján *Berzeviczy* már a magyar parasztról szóló munkájában részben történelmi, részben közgazdasági alapon jóval szakszerűbben kifejtette,⁶³ — de a kor írói közül sokan mások is hasonló értelemben foglaltak már állást. Mindez természetesen nem von le *Magda* haladó állásfoglalásának értékéből, de egyedülvalóságát nem lehet ebben a kérdésben megállapítani.

A mű II. részében a gazdasági erők kérdésével foglalkozik *Magda*, elsősorban az emberi erővel, amelyet szerinte a szokások, balvélekedések, az értelem

⁶⁰ Mezei gazdaság, id. kiad.

⁶¹ Uo. A mezei gazdaság és status, 14. és köv. old.

⁶² Itt tulajdonképpen nem *Sinclair* Skócia statisztikai leírását nyújtó munkájára hivatkozik *Magda* — *Sir John Sinclair: Statistical Account of Scotland, Glasgow, 1790.* —, hanem e szerzőnek arra a parlamenti javaslatára, hogy a mezőgazdaság fejlődését törvényekkel kell előmozdítani.

⁶³ Lásd *Horváth R.: Berzeviczy Gergely stb. 11. és köv. old., — hivatkozással Berzeviczy: „De Conditione et Indole Rusticorum in Hungaria”, 1804. c. művére.*

pallérozatlansága megrekesztette hazánkban a korábban használatos termelési technika szintjén. A nagy német mezőgazdára, *Thaer*-re hivatkozik itt,⁶⁴ aki különbséget tett az ismeretek mechanikus és tudományos jellegű elsajátítása között s az utóbbi alapon szerzett ismeretekkel kívánja a mezőgazdák szaktudását a korszerű színvonalra emelni. Ebben nagy szerepet szán *Magda* a mintagazdaságoknak, gazdasági iskoláknak és tudományos társaságoknak is, — abban a szellemben, ahogy ezt *Süssmilch*, majd az ő nyomán a német fiziokrata irodalom és korai magyar mezőgazdasági tudományos irodalom kifejtette. Ismételten hangsúlyozza a tulajdoni birtok jelentőségét, továbbá annak szabad adás-vételét, mint a mezőgazdaság fejlődésének legnagyobb akadályát pedig a robotot emeli ki. Ezt olyan tekintélyek, mint *Burger* osztrák szakíró és *Jakob* hallei professzor is elítélik.⁶⁵

Magda úgy véli, hogy a népességszám a mezőgazdaságban annyiban jelentős, hogy kisszámú népességgel munkaerőhiány miatt csak extenzív gazdálkodást lehet folytatni. A nagy népességszám viszont nemcsak a munkaerőprobléma megoldása, de a belső piac kitérítése révén, valamint a városba tömörülés folytán is, intenzívebb gazdálkodást tesz lehetővé. A gazdasági erő egyéb tényezői között az ígás- és haszonállatokat, a gépi felszerelést, a termékeny földet, az üzemi és kölcsöntőkét említi még meg a megfelelő árrendszer mellett. Érdekes vonása, hogy a mezőgazdasági gépek között külön is kiemeli — nyilván *Tessedik* nyomán — a magyarországi újításokat ezen a téren.⁶⁶ Külön figyelemmel van továbbá a munkaidőkihasználás problémájára, — minden bizonynyal saját gyakorlati tapasztalatai alapján tudatában lévén annak, hogy a magyar mezőgazdaságban az időkihasználás foka igen csekély.

A mű III. része a különféle gazdasági erők egyesített célirányos működésének kérdéseit fejtegeti. E részben is hangsúlyozza, a szabad gazdálkodás és a keresletre való termelés fontosságát. Részletesebben foglalkozik a földművelés két ágával, a szántóföldi termeléssel és az állattenyésztéssel a külföldi *Schmalz* nyomán, majd megemlíti a váltógazdaság és vetésforgó rendszerek különféle nemeit, — hivatkozással *Schubart*, *Thaer*, *Young*, *Pethe* és *Petri* neveire.⁶⁷ Ismerteti a mechanikai és kémiai talajművelést, a növénytermesztés fiziológiai és biológiai kérdéseit is. Hasonló szellemben tárgyalja az állattenyésztés alapkérdéseit. A műhöz kapcsolódó toldalék⁶⁸ a gazdasági számvetés szükségességét hangoztatja, miután nézete szerint ez a jövedelemre való termelés előfeltétele. E célból négy számvetési könyv vezetését ajánlja a mezőgazdának, egyet a pénzbevételekről és kiadásokról, egy csűrjegyzéket a növénytermelés eredményéről, egy marhanyilvántartó-könyvet az állatállományról és egy munkanaplófélét az emberi és állati erővel elvégzett munkálatokról.

Ez a rövid áttekintés is meggyőzhet arról, hogy *Magda* műve sem egészében, sem részleteiben nem újszerű megállapításokat tartalmazó terméke annak a magyar mezőgazdasági szakirodalomnak, amely *Tessediktől Pethéig* bezárólag ugyanebben a korban lényegesen szakszerűbb és átfogóbb műveket

⁶⁴ *Magda*: Mezei gazdaság, 44. old., — *Thaer* munkásságára és magyarországi hatására vonatkozólag lásd *Borotvás-Nagy Sándor* Közgazdasági művelődésünk kezdetei, Budapest, 1938. 156. és köv. old., és másutt is.

⁶⁵ *Magda*: Uo., 73. és köv. o.

⁶⁶ Uo., 88. és köv. o.

⁶⁷ Uo. 124. és köv. o.

⁶⁸ Uo., 249. és köv. o.

produkált.⁶⁹ *Magda* műve csupán egyszerű nyelvvel, világos előadásmódjával, és viszonylag a legfontosabb általánosságokra korlátozó tartalmával emelkedik ki. A mezőgazdasági technika kérdésében elmarad némileg már kora színvonala mögött, míg a termelési viszonyok s főleg a jobbágyság eltörlése kérdésében határozottan szögezi le a reformnemzedék változatlanul időszerű követeléseit, bár azt már előtte szakszerűbb érveléssel is kifejtették. A mezőgazdasági hitel különösen aktuális kérdésében mindenesetre különösen messze elmarad *Széchenyi* korszakos műve mögött,⁷⁰ mely mintegy 3 évvel korábban részletesen taglalta már ezt az alapvető jelentőségű kérdést.

Erdekes még ebben a vonatkozásban megemlíteni, hogy *Magda* a statisztikai főműben a magyar közigazgatás leírása során a tudományos életről is ejt néhány szót⁷¹ és a természettudomány és a földművelési tudomány képviselői között *Pethét*, *Rumit*, *Csaplovicsot*, *Mitterpachert* és *Mokrit* említi. A filozófusok közül *Ercseit* és *Pethét* emeli ki, — ez utóbbit egyébként mint a magyar matematikai tudomány képviselőjét is. Ebben az összefüggésben hivatkozhatunk arra is, hogy a magyar statisztikai és földrajzi tudomány képviselőit is felsorolja ehelyütt, a magyar statisztikai tudomány atyjának határozottan *Schwartner* nevezve. A más vonatkozásban már említett *Bredeczky*, *Szirmay* és *Bartolomáidesen* kívül, valamint az ugyancsak hivatkozott térképészek, azaz *Görögön* és *Lipszkyn* kívül azonban itt új nevekként csak *Papának*, *gr. Teleky* és *gr. Batthyányi*, továbbá *Vályi*, *Fejér* és *Rumi* neveivel találkozunk, — valamint egy hivatkozással még a *Schedius*-féle folyóiratra.

VII.

Eddigi kritikai fejtegetéseinkből úgy gondoljuk, meglehetősen nagy élességgel domborodik ki az a jelen dolgozatunkban következetesen képviselt álláspont, hogy *Magda Pál* statisztikai munkássága mind módszertani, mind tartalmi vonatkozásban meglehetősen elmarad a magyar statisztika kiemelkedő alakjainak teljesítményei mögött. Hatását tehát lényegileg elsősorban nem kiváló szakmai teljesítményének, hanem annak kell tulajdonítanunk, hogy a szent-szövetségi elnyomatás korában az induló fiatal reformmozgalom számára magyar nyelven és széles rétegek előtt hozzáférhető módon mentette át a honismeretnek, a honszeretnek, valamint a hazai társadalmi és gazdasági fejlődés önállóságának a gondolatát, az ezt legjobban propagáló tárgyi, statisztikai és földrajzi adatokra alapozva.

Mindenképpen túlzásnak kell azonban minősítenünk azt a felfogást, mely *Magdát* a kor egyik legnagyobb magyar statisztikusának, vagy egyenesen kiemelkedő statisztikus akadémikusunknak igyekszik feltüntetni és olyan kiváló kortársaival, mint *Berzeviczy* vagy *Széchenyi*, nem csupán egysorba, hanem még azoknál előbbre kívánja helyezni.⁷²

Nehéz lenne vitatni, hogy az őt megelőző statisztikusok táborából messze kimagaslik hozzá viszonyítva *Hatvani* professzor teljesítménye, noha az a

⁶⁹ Vö. *Horváth R.*: *Hatvani István és a magyar közgazdasági irodalom kezdetei*, *Közgazdasági Szemle*, 1960., 1. sz., 70. és köv. old., továbbá *Horváth R.*, id. *Hatvani monográfia*, 202—237. old.

⁷⁰ *Széchenyi István*: *Hitel*, Pest, 1830.

⁷¹ *Magda*: *Magyarországnak leírása stb.*, id. kiadás, 122. és köv. old.

⁷² *Pápai*: Id. II. m. 178. és 185. köv. old.

saját korában nem volt publikus,⁷³ — de még inkább *Schwartneré*. *Schwartner* művét, ha jóval később is, de a Pesti Egyetem statisztikai tankönyveként is használták és — mint hivatkoztunk rá — kompendium formájában az akkori második kiemelkedő magyar főiskolán, a Debreceni Kollégiumban is tanították *Ercsei* közvetítésével.

Magda legfőbb és maradandó tudományos érdeme az tehát, hogy nem hagyta kihunyni a magyar statisztika korábbi teljesítményeinek emlékét, — akár a *Bél*-féle, akár a *Schwartner*-féle leíró irányról legyen is szó — és hogy biztosította a magyar statisztikai gondolat folytonosságát a magyar statisztikai tudomány egy újabb, még szélesebb körben való terjedése felé, amely *Fényes* munkássága nyomán bontakozott ki. *Magda* fontos történelmi szerepet — mondhatni kulcsszerepet — játszott ebben a fejlődési folyamatban, de ez nem annyira statisztikai munkássága korszerűségének, vagy magas szakmai színvonalának, mint a sajátos magyar viszonyoknak, elsősorban tudományos fejlődésünk lemaradottságának volt inkább tulajdonítható.

Noha *Fényes* is merített kezdetben a leíró statisztika földrajzi hagyományaiából — első, 1836-os, nagyszabású munkája még hiven tükrözi ezt⁷⁴ —, mégsem *Magdára* hivatkozott, mint nagy elődjére, hanem *Schwartnerre*. Második kifejezetten statisztikai vonatkozású munkájában, 1842—43-ban, pedig már teljesen mellőzte a földrajzi vonatkozásokat. Úgy véljük, hogy nem *Magda*, hanem *Fényes* volt az első akadémikus, akit kifejezetten mint statisztikust választott a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába, — még akkor is, ha ebben nem csekély része lehetett *Magda* és *Ercsei* megelőző irodalmi munkásságának, illetve akadémiai tevékenységük hatásának. Az igazi magyar statisztikai közvéleményt azonban mégiscsak *Fényes* alakította ki,⁷⁵ — többek között azzal is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia tudós főtítkárárt, *Toldy Ferencet* arra kényszerítette, hogy az általa képviselt statisztikai tudományos irány korszerűségének, illetve korszerűtlenségének a problémáját felvesse és idevágó bírálatában a politikai aritmetika és a korszerű tudományos statisztika hiányára utaljon.

A XIX. század 30-as éveinek végén és a 40-es évek elején lezajlott eme tudományos fejlődés vezetett oda, hogy magának *Fényes*nek figyelme is fokozottan a népmozgalom, a hivatalos statisztika, sőt az életbiztosítás és a halandósági táblák problémái felé fordult. Ez vezetett a valószínűségszámítás és a *Quetelet* által képviselt kialakult polgári statisztikai tudomány első magyar képviselőjének, *Bitnicznek* az Akadémiába történt beválasztásához⁷⁶ és a polgári statisztikai tudományhoz vezető tudományos átmenet kialakításához. Ez vezetett — többek között — a magyar politikai aritmetika késői fellendüléséhez a 40—50-es években, a magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakításához 1848-ban és a korszerű polgári tudományos és hivatalos statisztika megszületéséhez⁷⁷ a 60—70-es években, amit az egyetemi statisztikai oktatás is — bár némi lemaradással —, de csakhamar követett.

⁷³ Vö. *Horváth R.*, id. Hatvani monográfia, 253. és köv. old.

⁷⁴ *Fényes* hivatkozott munkájának már címe is tükrözi ezt.

⁷⁵ *Horváth R.*: *Fényes Elek* stb., 8., ill. 24. old.

⁷⁶ *Horváth R.*: A politikai aritmetika magyarországi problémái, Statisztikai Szemle, 1959. 5. sz. 618. és köv. old.

⁷⁷ *Horváth R.*: A magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának jelentőségéről, Statisztikai Szemle, 1958., 2. sz., 172. és köv. old.

Hogy ez így történhetett, abban nagy szerepe és jelentősége volt a XIX. század első felének nehéz tudományos viszonyai között a magyar statisztika áldozatos úttörője, *Magda Pál* statisztikai tevékenységének, mely a tudományos elmélet és a politikai gyakorlat egységét társadalomtudományi lemardásának ellenére is példamutató egységben volt képes megvalósítani. Ez menti meg műveit a feledés homályától, — minden joggal bírálható fogyatékosága ellenére s ez hajtja meg velünk az elismerés lobogóját ismételten a 150. évforduló alkalmából.

Д-Р РОБЕРТ ХОРВАТ

ПАЛ МАГДА (1770—1841) — СТАТИСТИК И ОБЩЕСТВОВЕД

(Резюме)

В будущем году исполнится 150 лет со времени издания в Пеште значительного статистического труда Пала Магда „Новейшее статистическое и географическое описание Венгрии и военной марки“. Это произведение пользовалось очень большой популярностью как в Венгрии, так и за границей, так как вплоть до 1837 года, до появления крупного статистического труда Элека Феньеша, знакомящего со страной, это был единственный труд, сообщавший новейшие данные о Венгрии. Этим объясняется, что в Лейпциге вышло два немецких издания — в 1832 и в 1834 годах, более того, это последнее издание было в 1835 году переиздано в виде перепечатки. Основанная в конце 1820-х годов Венгерская Академия Наук избрала автора своим членом на основании этого произведения.

Настоящая работа знакомит и анализирует произведения Пала Магда, его статистическую подготовленность и продолжавшуюся более четырех десятилетий работу в качестве преподавателя средней школы, а также его деятельность в области статистики и общественных наук. Автор приходит к выводу, что Магда во время занятий в университете в период 1792—94 годов занимается не столько статистическими, сколько философскими и историческими работами. Он стал писателем-специалистом по статистике скорее под влиянием венгерских статистиков, главным образом, под влиянием Мартона Швартнера и Ласло Немета. Основная его работа, однако, не развилась со статистически-научной точки зрения это направление выше уровня, который представлял Швартнер. Все же тот факт, что он культивировал эту молодую общественную науку не на латинском или немецком, а на венгерском языке, сделал ее известной и популярной, более того, даже любимой среди широких слоев. В этом последнем большую роль сыграло то, что Магда наполнил описательное статистическое направление очень прогрессивным социологическим содержанием. Он занял очень резкую позицию против политических оков феодализма, которые препятствовали буржуазным преобразованиям в Венгрии. Благодаря этому он стал одним из подготовителей венгерского движения реформ. В этом большую помощь оказала роль статистики во вскрытии фактов и романтический, но прогрессивный взгляд на историю, которому он научился у Шиллера.

Произведение Магда со статистической точки зрения стоит на основе школы Шлепера, ее описательную точку зрения наполняет он данными переписи населения 1804—1805 годов типа Франца I, иногда с добавлением некоторых новых данных и оценок. Для этой цели он черпал сведения не только из собственных поездок, он использовал помощь других ученых, в первую очередь Берзевици. Много почерпнул он также и из различных географических источников и на основании школы Матяша Бел попытался черпать данные и из переписки, ведшейся с областями. В отношении систематики новое в его произведении заключалось в том, что он обсуждал описание конституции и управления страны в сводной форме, как проблемы „гражданского состояния“ страны. В деле обсуждения политики рождаемости затронул и качественные проблемы и много занимался национальным вопросом. В конечном счете, несмотря на результат, скромный с точки зрения науки, произведение Магда явилось одним из важнейших предшественников работы Элека Феньеша, то есть направления, которое наполняло описание страны политическим содержанием.

Работа анализирует второе главное произведение Магды — практический сельскохозяйственный справочник, изданный впервые в 1833 году и заново перепечатанный в 1839 году. Это произведение идет по следам деятельности Тешпедика и Пете и собственно говоря является еще менее оригинальным, чем его статистическое произведение. Однако, благодаря обсуждению темы на венгерском языке и общедоступности, это произведение также стало популярным в период, предшествующий венгерской буржуазной революции. Статья заканчивает оценку деятельности Магды тем, что он сыграл значительную роль в подготовке формирования венгерского статистического общественного мнения, но главной причиной распространения его произведений была его деятельность реформиста и патриота, в которой статистическая наука сыграла роль рычага.

PROF. DR. ROBERT HORVÁTH

PÁL MAGDA (1770—1841) STATISTICIEN ET SOCIOLOGUE

(Résumé)

L'année prochaine aura lieu le 150e anniversaire de la parution de l'ouvrage statistique remarquable par *Pál Magda*: „Nouvelle description statistique et géographique de la Hongrie et des confins militaires” publié à Pest en 1819. Cet ouvrage fut très recherché dans le pays et à l'étranger jusqu'à l'apparition en 1837 de l'oeuvre statistique de grande envergure par *Elek Fényes*, ayant été le seul à publier des informations actuelles sur la Hongrie. C'est ce qui explique les deux éditions allemandes publiées à Leipzig en 1832 et 1834, ainsi que la réimpression de cette dernière en 1835. L'Académie Hongroise des Sciences — fondée en 1825 — a élu l'auteur parmi ses membres en 1834 en vertu de cet ouvrage.

Le présent essai analyse les études et les connaissances statistiques de *Pál Magda*, sa carrière dans l'enseignement secondaire de plus de quatre décades, ainsi que son activité statistique scientifique et sociologique.

Dans ses études universitaires en 1792—1794 il s'occupa plutôt avec philosophie et l'histoire qu'avec la statistique. C'est seulement sous l'influence des statisticiens hongrois, notamment de *Márton Schwartzner* et de *László Németh* qu'il devint un auteur scientifique en matière de statistique. Malgré que son ouvrage fondamental n'a pas atteint le niveau représenté par *Schwartzner*, mais en cultivant cette jeune discipline sociale en langue hongroise — et pas en latin ou en allemand, — il l'a rendue connue et même populaire dans le pays entier. Le fait que *Magda* donna à la branche descriptive de la statistique hongroise un contenu sociologique fort progressif y contribua considérablement. *Magda* prit une position très nette contre les entraves politiques du féodalisme qui empêchèrent la transformation bourgeoise de la Hongrie et ainsi il devint l'un des précurseurs de l'ère des réformes en Hongrie. Dans cette activité *Magda* fut soutenu par le rôle révélateur de la statistique et par sa conception romantique mais progressive de la science historique, — conception acquise chez *Schiller* à l'Université d'Iéna.

Au point de vue de la méthode statistique l'ouvrage de *Magda* est basé sur l'école de *Schlözer* complété par les données du recensement de 1804—1805 et parfois par les données et estimations encore plus récentes. A cette fin il se servait non seulement de ses propres expériences, mais aussi de l'assistance d'autres savants renommés de l'époque, notamment de *Berzeviczy*. Il puisa aussi fortement aux sources géographiques étrangères et, à la suite de l'école de *Mátyás Bél*, il tâcha d'obtenir des renseignements par correspondance de l'administration. En matière méthodologique c'est lui le premier qui a réuni la description de la constitution d'État avec celle de l'administration du pays et les traite comme problèmes de „l'état politique”. Dans ses explications démographiques il posa surtout des problèmes qualitatifs et s'occupa beaucoup de la question des nationalités. En fin de compte, malgré sa contribution modeste au point de vue de la méthode, *Magda* est un des précurseurs les plus importants de *Fényes*.

Le présent essai donne aussi une analyse du manuel pratique de l'agriculture de *Magda*, publié en 1833 et réimprimé en 1839. Cet ouvrage suit les traces de *Tessedik* et *Pethe* et manque davantage d'originalité que son ouvrage statistique traité. Toutefois, étant écrit en langue hongroise et intelligible à tous, ce manuel fut très populaire aussi en Hongrie dans la période avant la révolution bourgeoise de 1848.

A titre de conclusion l'auteur souligne le rôle important que *Magda* a joué dans la formation d'une opinion publique au point de vue de la statistique en Hongrie. Il trouve que la raison principale du répandement de son oeuvre reste dans son activité politique et de patriote, — activité dans laquelle la discipline statistique a joué un rôle prépondérant à l'époque.

Felelős kiadó: Dr. Kovács István

Megjelent 400 példányban 2,5 (A/5) ív terjedelemben

Kézirat a nyomdába érkezett: 1968. július hó — Megjelent: 1968. december hó

Készült: Linó szedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55
szabványok szerint.

68-5993 — Szegedi Nyomda

**A SZEGEDI JÓZSEF ATILA TUDOMÁNYEGYETEM
ÁLLAM- ÉS JOGTUDOMÁNYI KARÁNAK E SZOROZATBAN
ÚJABBAN MEGJELENT KIADVÁNYAI**

Tomus X.

Fasc. 1. Búza László: *A nemzetközi jogi normák kialakulásának útja (A fejlődésnek az ENSZ alapokmányában meghatározott iránya a békés egymás mellett élés s a jószomszédi és baráti együttműködés szellemében)* (Szeged, 1963.) 49 l.

Fasc. 2. Maday Pál: *Falusi tisztviselők hivatali eskülje a gyulai uradalomban* (Szeged, 1963.) 29 l.

Fasc. 3. Horváth Róbert: *Kossuth haladó gondolatai a londoni egyetemen tartott elméleti közgazdaságtani előadásában* (Szeged, 1963.) 34 l.

Fasc. 4. Nagy Károly: *A nemzetközi szerződések hiteles értelmezése* (Szeged, 1963.) 34 l.

Fasc. 5. Pólay Elemér: *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában* (Szeged, 1963.) 34 l.

Fasc. 6. Bíró János: *Kollégiumok a római Dáciában* (Szeged, 1963.) 33 l.

Fasc. 7. Both Ödön: *A beszámítást kizáró és a büntetést megszüntető okok Szeged város reformkori büntetőjogában* (Szeged, 1963.) 128 l.

Tomus XI.

Fasc. 1. Господин Желев: *Народное представительство в народной Республике Болгарии* (Szeged, 1964.) стр. 52.

Fasc. 2. Georges Antalfy: *Problèmes nouveaux de la théorie du droit dans l'évolution de la démocratie socialiste* (Szeged, 1964) 74 l.

Fasc. 3. Besenyey Lajos: *Az építési szerződések néhány elvi és gyakorlati problémája* (Szeged, 1964.) 35 l.

Fasc. 4. Papp Ignác: *A szocialista demokrácia elemei mezőgazdasági termelőszövetkezeteinkben* (Szeged, 1968.) 28 l.

Fasc. 5. Nagy Károly: *Az állam idő előtti elismerése és a beavatkozás a nemzetközi jogban* (Szeged, 1964.) 32 l.

Fasc. 6. Tóth Árpád: *A kivételes hatalomról szóló 1912. évi LXIII. tc. létrejöttének előzményei 1868-tól a századfordulóig* (Szeged, 1964.) 32 l.

Fasc. 7. Horváth Róbert: *Berzeviczy Gergely közgazdasági és népességi tanai* (Szeged, 1964.) 34 l.

Fasc. 8. Bólya Lajos: *A biztosító és kényszerítő intézkedések rendszere a büntető eljárásban* (Szeged, 1964.) 63 l.

Fasc. 9. Pólay Elemér: *Az eladói kellékszavatosság szabályozása a preklasszikus római jogban* (Szeged, 1964.) 75 l.

Tomus XII.

Fasc. 1. Buza László: *A nemzetközi jog fejlődése a felszabadulás óta* — Szilbereky Jenő: *A Magyar Népköztársaság jogrendszerének fejlődése* (Szeged, 1965.) 48 l.

Fasc. 2. Horváth Róbert: *Konek Sándor professzor (1819—1884) elméleti statisztikai munkássága és a magyar polgári statisztikai elmélet alakulása* (Szeged, 1965.) 66 l.

Fasc. 3. György Antalfy: *L'État socialiste et la théorie marxiste de l'État et du droit* (Szeged, 1965.) 94 l.

Fasc. 4. Pólay Elemér: *A censori regimen morum és az ún. házi bíraskodás* (Szeged, 1965.) 43 l.

Fasc. 5. Bárdosi István: *A perbeli egyezség és a perjogi alapelvek kapcsolata* (Szeged, 1965.) 18 l.

Fasc. 6. Bérczi Imre: *Az újítói jog néhány gazdasági és jogi problémája* (Szeged, 1965.) 23 l.

Tomus XIII.

- Fasc. 1. Antalffy György: *Az állam és társadalmi szervek viszonyának újabb állam- és jogelméleti problémáiról* (Szeged, 1966.) 115 l.
- Fasc. 2. Bárdosi István: *A polgári peres és nem peres eljárás viszonya, különös tekintettel a fizetési meghagyásos eljárásra* (Szeged, 1966.) 20 l.
- Fasc. 3. Bíró János: *Kollégiumok Aquincumban* (Szeged, 1966.) 20 l.
- Fasc. 4. Horváth Róbert: *Sur quelques problèmes essentiels de la démographie contemporaine hongroise: L'interdépendance théorique de l'économie et de la démographie et la question de la planification de la main-d'oeuvre* (Szeged, 1966.) 15 l.
- Fasc. 5. Pető István: *A terhelt jogi helyzete a magyar büntető eljárásban* (Szeged, 1966.) 21 l.
- Fasc. 6. Ruszoly József: *A Szegedi Nemzeti Bizottság részvétele a demokratikus államhatalom gyakorlásában (1944. december—1945. január)* (Szeged, 1966.) 29 l.
- Fasc. 7. Szentpétery István: *Általános vezetéseméleti koncepciók* (Szeged, 1966.) 38 l.
- Fasc. 8. Tóthné Fábrián Eszter: *A szállítási szerződések szankciós rendszere* (Szeged, 1966.) 54 l.

Tomus XIV.

- Fasc. 1. Georges Antalffy: *Chapitres choisis de l'histoire des idées politico-juridiques de l'Antiquité et du Moyen-Age* (Szeged, 1967.) 60 l.
- Fasc. 2. Bíró János: *Az „actio fiduciae” és alkalmazási köre a praeklasszikus jogban* (Szeged, 1967.) 31 l.
- Fasc. 3. Dobó István: *A hűtlen és hanyag kezelés kérdései a termelőszövetkezetekben* (Szeged, 1967.) 41 l.
- Fasc. 4. Horváth Róbert: *A statisztika fejlődése Franciaországban és annak magyar tanulságai* (Szeged, 1967.) 126 l.
- Fasc. 5. Martonyi János: *A diszkrecionális mérlegelés kérdései* (Szeged, 1967.) 54 l.
- Fasc. 6. Nagy Károly: *Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban* (Szeged, 1967.) 128 l.
- Fasc. 7. Elemér Pólay: *Die Sklavenehe und das römische Recht* (Szeged, 1967.) 84 l.
- Fasc. 8. Tóth Árpád: *A kivételes állapot intézményének kialakulása néhány burzsoá állam jogrendszerében* (Szeged, 1967.) 19 l.

Tomus XV.

- Fasc. 1. János Martonyi: *La protection du citoyen dans les procédures administratives* (Szeged, 1968.) 39 l.
- Fasc. 2. Balázs József: *A bűnügyi statisztika elméletének első felmerülése és kialakulása a statisztikai tudományban* (Szeged, 1968.) 22 l.
- Fasc. 3. Horváth Róbert: *Magda Pál (1770—1841) a statisztikus és társadalomtudós* (Szeged, 1968.) 26 l.
- Fasc. 4. Nagy Károly: *A kormány elismerése a mai nemzetközi jogban* (Szeged, 1968.) 91 l.
- Fasc. 5. Papp Ignác: *A demokrácia elméleti és gyakorlati kérdései a termelőszervezetekben* (Szeged, 1968.) 136 l.
- Fasc. 6. Ruszoly József: *A választási bíraskodás Magyarországon a két nemzetgyűlés idején (1920—1926)* (Szeged, 1968.) 48 l.
- Fasc. 7. Veres József: *A termelőszövetkezeti tagok munkaügyi jellegű jogvitái* (Szeged, 1968.) 32 l.
- Fasc. 8. György Antalffy: *Le concept de la souveraineté dans la théorie générale de l'État et du droit* (Szeged, 1968.) 27 l.
- Fasc. 9. István Szentpéteri: *The Development of Interpretation of Bureaucracy* (Szeged, 1968.) 36 l.
- Fasc. 10. László Nagy: *The employer's liability for damage caused within the scope of employment on the Hungarian Labour law* (Szeged, 1968.) 144 l.